

STRUKTURA DRUŠTVENIH STAVOVA U HRVATSKOJ

Goran MILAS, Stanko RIHTAR
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 316.64(497.5)“199”
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 27. 11. 1998.

Radom su se nastojale otkriti temeljne organizacijske odrednice društvenih stavova u Hrvatskoj. Problem je razložen na dvije razine, metodološkoj i kulturalnoj. Anketno istraživanje provedeno je u dvjema vremenskim točkama, u ratnom vremenu 1992. i nakon završetka ratnih operacija 1996./97. U prvom dijelu istraživanja ispitan je reprezentativan uzorak Hrvatske (2366) a u drugom uzorak polaznika zagrebačkih gimnazija (444). Primijenjena su dva mjerna instrumenta s reprezentativnom zastupljenošću društvenih stavova, Eysenckov (1971.) i Ljestvica ključnih društvenih pitanja (Milas, 1998.). Faktorska analiza je pokazala da se tri temeljne ideologijske dimenzije, etnocentrizam, religioznost i spolne slobode dosljedno javljaju neovisno o ispitivanom uzorku, mjernom instrumentu i društvenom kontekstu istraživanja. Razlike u odnosu na teorijske modele i istraživanja provedena u zapadnim zemljama moguće je objasniti specifičnim društvenim položajem Hrvatske kao tranzicijske i ratom pogođene zemlje.

UVOD

Istraživanje temeljnih organizacijskih dimenzija očitovanih u međusobnoj povezanosti raznorodnih društvenih stavova ima dugu tradiciju u političkoj psihologiji. Već su i neki od pionirskih radova (Ferguson, 1939; Eysenck, 1944.) pokazali kako se društveni stavovi koje pojedinci zastupaju ne javljaju izdvojeno i nepovezano, već kao odraz određenog, manjeg broja temeljnih odrednica. Prema mišljenju autora novijih pregleda širokog tematskog raspona političke psihologije (Iyengar i McGuire, 1993.; Kressel, 1993.), modeli istaknutijih teoretičara usmjerenih na taj, specifičan problemski segment inače iznimno opsežnog i divergentnog interesa posvećenog samom konstruktivnom stavu u tom su se trenutku, pa i kasnije, uglavnom

razlikovali prema broju pretpostavljenih i otkrivenih temeljnih dimenzija, a njihov je sadržaj bio usko povezan s usvojenom razinom općenitosti.

Velika važnost koju su psiholozi odnara pridavali hijerarhijski nadređenim i općenitim konstruktima koji bi trebali jamčiti konzistentnost i razmjerno jasnu interindividualnu raspoznatljivost u specifičnostima opažaja složene socijalne zbilje počiva na nekoliko pretpostavaka. Nadređene dimenzije, prepoznate kao okosnice grupiranja društvenih stavova, drže se vremenski i situacijski stabilnijima, što ih čini zahvalnijima za znanstvenu analizu kojom se nastoji zaobići efemernost, uobičajeno sadržanu u pojedinačnim i specifičnim stavovima. Takva ih svojstva čine pojmovno bliskima drugim dispozicijama ponašanja poput, primjerice, osobina ličnosti (Milas, 1998.). Usto, ona predstavljaju odraz kulturalno naglašanih tema relevantnih za određenu društvenu zajednicu ili tip političkog ustrojstva. Štoviše, podrijetlo dimenzija koje se javljaju u neizmijenjenome obliku u nizu međukulturalnih usporedbi, odnosno onih koje okupljanjem pojedinih sadržaja nadilaze uske okvire specifičnog društva, neki autori pripisuju djelomice i biološkim faktorima.¹

Eysenckova teorija, kao jedan od najpomnije razrađenih i često istraživanih modela strukture društvenih stavova, pretpostavlja da su za opis njihova varijabiliteta u manifestnom prostoru dostatne tek dvije temeljne dimenzije, radikalizam i društvena neosjetljivost² (Eysenck, 1954.). Pritom je prva dimenzija prepoznatljiv i u politologiji naširoko rabljen konstrukt kojim je opisan raspon između konzervativnih (desnih) i radikalnih, ili kasnije, terminološki ublaženo, progresivnih (lijevih) uvjerenja (Eysenck i Wilson, 1978.), a druga dimenzija, društvena osjetljivost prema neosjetljivosti, predstavlja projekciju ličnosti u područje društvenih stavova. Često se, stoga, prva dimenzija opisuje kao prava ideologijska dimenzija, ili ona koja se odnosi na sadržaj, a drugoj se pridaje tek stilski značaj, pri čemu se koncipira kao način (više autoritaran ili demokratičan, netolerantan ili tolerantan) na koji osoba zastupa temeljne, ideološki konzervativne ili radikalne orijentacije. Od svojeg nastanka Eysenckov je model zadobio znatnu empirijsku podršku (Dator, 1969.; Eysenck, 1975.; 1976.; Bruni i Eysenck, 1976.; Hewitt i sur, 1977.; Linden, 1976.; Singh, 1977.; Eysenck i Wilson, 1978.; Stone i sur., 1985.). Vremensku i krosstratumsku invarijantnost strukture u britanskom društvu, potvrđenu i krosnacionalno, autor pokušava pripisati udjelu temperamentalnih, u osnovi bioloških čimbenika kao odrednica dimenzije društvene osjetljivosti – neosjetljivosti, u smislu otežanog kondicioniranja i, dosljedno tome, postizanja socijalizacijskog optimuma (nedostatna – pretjerana socijalizira-

nost). Eysenckovo isticanje bioloških činitelja iz inače širokog spektra potencijalnih determinanti stabilnosti zabilježenih obrazaca glavni je naglasak kojim se, na teorijskoj razini, razlikuje od ostalih pristupa istoj problematici. Na empirijskoj ili čisto organizacijskoj razini razlike su znatno manje. Tako Schubertova analiza (1987.) krosnacionalno robustnih obrazaca konglomeriranja različitih društvenih sadržaja, zasnovana na rezultatima empirijskih istraživanja u kojima su upotrebljavane vrlo heterogene ljestvice, i prema formalnim osobinama i prema tematskom opsegu, pokazuje grupiranje ključnih sadržaja ekvivalentno onome koje je u vlastitim istraživanjima zabilježio Eysenck. Iako su u tom smislu Eysenckovu modelu suprotstavljeni, u većoj ili manjoj mjeri, modeli strukture društvenih stavova drugih autora (Ferguson, 1939.; 1973.; Cattell, 1951.; Guilford, 1959.; Wilson, 1973.; Kerlinger, 1972.; Sidanius i Ekahammar, 1983.), podrobija analiza pokazuje kako je svaki od nabrojanih modela u određenoj mjeri uklopiv u Eysenckovu temeljnu organizacijsku paradigmatu (Eysenck i Wilson, 1978.). Neki od njih već su joj, na prvi pogled, u bitnim značajkama podudarni (Cattell, 1951.; Wilson, 1973.) ili su na nju, i prema mišljenju samih autora, svodivi (Sidanius i Ekahammar, 1983.), drugi isti dvofaktorski prostor opisuju drukčije zakrenutim dimenzijama (Ferguson, 1939.; Kerlinger, 1972.), a u trećem je slučaju riječ o nepoklapanju broja pretpostavljenih temeljnih odrednica (primjerice Guilford, 1959.). Razmimoilaženja u pristupima odražavaju, osim terminoloških i sadržajnih, i osnovne metodološke probleme s kojima se suočavaju nastojanja da se utvrde temeljne organizacijske dimenzije.

Prvi problem koji se postavlja pred postojeće modele strukture društvenih stavova je razmjerno proizvoljan način kojim se došlo do procjene broja temeljnih dimenzija, tako da se on, ovisno o teorijskom okviru ili sadržajnom obuhvatu ljestvica, kreće od jedne do pet ili više. Radi toga često se rabila hijerarhijska faktorska analiza kojom se iz većeg broja primarnih, hijerarhijski nižih dimenzija izvodio manji broj nadređenih konstrukata. Takvim se pristupom nedvojbeno favorizirao manji broj temeljnih dimenzija, obično jedne (Wilson, 1973.) ili dviju (Eysenck, 1971.; Kerlinger, 1973.), bez obzira na to koliko su stvarno čestice ili faktori nižeg reda dobro zastupljeni u nadređenoj razini. Stoga je i slaganje o broju i prirodi primarnih faktora bilo, dakako, mnogo manje od slaganja glede dimenzija više razine.

Najveći nedostatak provedenih istraživanja u spomenutoj tradiciji nedvojbeno je manjak jasnih načela koja kazuju gdje povući granicu između primarnih i sekundarnih faktora, prepuštajući to najčešće teorijski slijepom postupku fakto-

rizacije ili pak ostajući pri postavljenim teorijskim pretpostavkama bez obzira na empirijske pokazatelje koji ih problematiziraju.

Drugi problem, uglavnom tehničkog karaktera, odnosi se na različitost postupaka rotacije dobivenih faktora koji u određenom broju slučajeva čini različitim konačne solucije jednako konfiguriranih skupova čestica (primjerice Eysenck, 1954. u odnosu na Ferguson, 1939. ili Kerlinger, 1972.).

Treći problem, nevezan uz metodologiju, odnosi se na kulturalni i ideološki relativizam. Zbog pretpostavljene zasićenosti temeljnih ideoloških dimenzija specifičnom društvenom zbiljom i socijalizacijskim praksama, za vjerovati je da će se nalazi dobiveni u društvima bitno različitih tipova političke kulture (bilo aktualnih, bilo naslijeđenih) značajno međusobno razlikovati. Neka istraživanja provedena u nas (Šiber, 1975.; Jerbić i Lukić, 1979.) nisu ni po izboru čestica (društvenih stavova) niti po metodologiji posve usporediva s onima na Zapadu, tako da je teško razlučiti razlikuju li se konačni nalazi zbog metodoloških razloga ili su odraz bitnih društvenih razlika. Valja reći da se u oba spomenuta istraživanja javio opći faktor podrške – protivljenja socijalističkom sustavu koji Šiber naziva "pro sistem – anti sistem", a Jerbić i Lukić "protiv – za samoupravljanje", koji bi mogao biti tek djelomično usporediv s dimenzijom konzervativizam – radikalizam.

U jeku tranzicijskih procesa u nizu zemalja istočne i srednje Europe postavlja se pitanje hoće li struktura društvenih stavova slijediti zakonitosti utvrđene u kapitalističkim zemljama. Posebno je takvo pitanje uputno pri razmatranju društveno osjetljivih stavova poput religijskih koji, prema mišljenju Eysencka (1954.) odražavaju uspješnu socijalizaciju agresivnih i seksualnih poriva. Kako su države socijalističkog uređenja nastojale dokinuti socijalizacijsku ulogu crkve i religije, za pretpostaviti je da će se socijalizacijski jače zasićene dimenzije društvenih stavova organizirati drukčije no što je to slučaj u kapitalističkim zemljama. Struktura društvenih stavova zemalja u tranziciji mogla bi stoga, u određenoj mjeri, sadržavati obilježja obaju društvenih sustava.

Temeljni problemi istraživanja koja smo proveli utvrđivanje su broja i sadržajne prirode općih dimenzija koje leže u osnovi povezanosti niza raznorodnih, ali svakako relevantnih društvenih stavova, kao i njihova usporedba s rezultatima istraživanja provedenima u drugim zemljama i postojećim teorijskim modelima kojima psihologijska i sociologijska literatura obiluju. Postavljene je probleme moguće razložiti na dvije razine: metodološku (formalnu razinu) i pitanje univerzalnosti strukture društvenih stavova (suštinsku razinu). Prvom razinom problematizira se dosadašnja manjkava meto-

dološka utemeljenost izlučenih ideoloških dimenzija, a druga se bavi pitanjima utjecaja specifičnog društveno-ekonomskog položaja Hrvatske na strukturiranje ideološkog prostora.

METODA I INSTRUMENTI

U uvodnom dijelu naznačeno je kako jednim od bitnijih nedostataka brojnih faktorsko – analitičkih modela društvenih stavova držimo nepostojanje jasnog načela za određivanje temeljnih ideologijskih dimenzija. U pojedinim slučajevima odluka potpuno počiva na nekom od kriterija zadržavanja značajnih latentnih dimenzija (najčešće Guttman – Kaiserovu), a u drugima se autori jednostavno odlučuju zadržati onoliko faktora koliko pretpostavlja njihov teorijski model.

Držeći oba pristupa manjkavima, odlučili smo se za operativno definiranje temeljnih ideologijskih konstrukata, kao onih dimenzija koje se ponovljeno dobivaju faktorskom analizom:

1. različitih instrumenata,
2. na različitim i raznovrsnim uzorcima ispitanika,
3. u različitim društvenim okolnostima.

Time smo nastojali izdvojiti samo najrobusnije dimenzije, neovisne o oblikovnim svojstvima instrumenta, osobitostima uzorka ispitanika ili specifičnom društvenom kontekstu.

Kako bismo ispunili tu zadaću, istraživanje smo podijelili u dva dijela.

Prvi dio istraživanja proveden je usmenom anketom tijekom svibnja 1992. na reprezentativnom, troetapno stratificiranom probabilističkom uzorku punoljetnog stanovništva neokupiranih dijelova Hrvatske (Lamza i sur., 1992.). Uzorkom je obuhvaćeno ukupno 2366 ispitanika. Anketiranje su obavili stručno osposobljeni suradnici izravnim razgovorom u kućanstvima s unaprijed pripremljenog popisa adresa Državnog zavoda za statistiku, u sklopu istraživanja javnog mnijenja kojim je provjeravan odnos prema tekućoj društvenoj i političkoj problematici.

Drugi dio istraživanja proveden je u razdoblju između jeseni 1996. i zime 1997. u pet zagrebačkih gimnazija.

Društveni stavovi u oba istraživanja mjereni su Eysenckovom ljestvicom (Eysenck, 1971.), a u drugom je, na uzorku gimnazijalaca, uz Eysenckov instrument, upotrijebljena i prilagođena i prerađena ljestvica ključnih društvenih pitanja (Milas, 1998.), konstruirana po uzoru na ljestvicu konzervativnosti Wilsona i Pattersona (1968.). Za dva smo se instrumenta odlučili poglavito želeći obuhvatnije pokriti sadržajno područje društvenih stavova, a usto, zato što su oblikovno znatno različiti, u što većoj mjeri isključiti utjecaj formalnih svojstava instrumenata na dobivenu strukturu stavova i krajnje rezultate.

Prednosti ljestvice temeljene na ključnim pojmovima kao podražajnim česticama u odnosu na klasičnu ljestvicu sastavljenu od niza tvrdnja, kakva je Eysenckova, brojne su i važne. Primjenom takvog instrumenta uvelike se smanjuje dvosmislenost i automatizam u odgovorima, odstranjuje podražajni kontekst kao mogući izvor pogreške i umjesto odgovora inihibiranih konkretnom formulacijom dobiva, prema pretpostavkama autora, i neodložnija emotivna reakcija na svako pitanje (Wilson i Patterson, 1968.).

Obrada podataka

Držeći kako problem dimenzionalnosti prostora društvenih stavova u dosadašnjim istraživanjima nije metodološki primjereno obrađen, posvetili smo mu posebnu pozornost. Utvrđivanje dimenzionalnosti odvijalo se u nekoliko sukcesivnih koraka. Pri tome su netrivialnima držane dimenzije koje se ponavljaju neovisno o uzorku, metodi ili društvenom trenutku testiranja. Na taj se način nastojala osigurati robusnost i postojanost zadržanih dimenzija koja bi upućivala na njihovu univerzalnost. Takav je postupak istodobno zajamčio odbacivanje faktora koji bi mogli biti artefakti slučajnih okolnosti, specifičnog uzorka ili metode mjerenja, aktualne društvene klime ili interakcije nabrojenih čimbenika.

Prvi korak u određivanju dimenzionalnosti temeljio se na Cattellovu scree testu (Cattell, 1966.), ali ne kao konačnom pokazatelju već kao razmjerno gruboj početnoj procjeni. Faktori su držani potvrđenima tek nakon što bi se ponovili na različito definiranim poduzorcima (muški – ženski, stariji – mlađi ili naobraženi – nenaobraženi). Kako bismo provjerili koja od solucija najprimjerenije opisuje međukorelacije društvenih stavova u različitim poduzorcima, sukcesivno je zadržavano od jedne do onoliko dimenzija na koliko je ukazao scree test. Potom je slaganje faktorskih struktura u varimax položaju između različitih poduzoraka provjereno Tuckero-
vim (1951.) koeficijentima kongruencije za svaku od solucija. Identičnima su držani faktori čiji su koeficijenti kongruencije nadilazili .80 (Fulgosi, 1979.). Pri zadržavanju dimenzija uvijek se išlo do onolikog broja zadržanih dimenzija koji više ne bi udovoljavao potpunom slaganju poduzoraka, pa su, dosljedno tome, suglasnima držane one solucije u kojima je svaki faktor jednog poduzorka odgovarao nekom faktoru iz drugog poduzorka.

U slučaju slaganja u većem broju solucija dodatno smo provjerili brojnost temeljnih odrednica proučavanjem međukorelacija faktora različite razine općenitosti. Držali smo da u hijerarhijskom modelu svaka niža razina mora u određenoj mjeri biti predstavljena i na višoj razini. Kad bi se, naprotiv,

dogodilo da zadržavanjem manjeg broja faktora nestane i varijanca koju su objašnjavali dotadašnji faktori, držali smo to nepotvrđivanjem hijerarhijskog modela.

Robusnost tako dobivenih faktora dodatno smo provjerali uspoređujući je s, na isti način dobivenom strukturom društvenih stavova, nastalom faktoriziranjem drugog instrumenta. Pritom smo računali korelaciju faktora dobivenih zasebnim faktorizacijama Eysenckova instrumenta i Ljestvice ključnih društvenih pitanja.

Na posljepku smo faktore dobivene na temelju analize Eysenckove ljestvice u istraživanju provedenome 1992. godine usporedili s onima dobivenima u istraživanju 1997. godine, kako bismo procijenili moguće utjecaje ratne situacije na promjene faktorske strukture, no pritom smo se morali ograničiti samo na usporediv dio uzorka opće populacije, odnosno samo na mlađe i naobraženije ispitanike.

Pri faktorizaciji je rabljena metoda zajedničkih faktora uz varimax rotaciju (Fulgosi, 1979.). Pogodnost za faktorizaciju matrica provjeravana je Bartlettovim testom (1951.), a utvrđivanje dimenzionalnosti prostora društvenih stavova počivalo je na ponovljivosti faktora u spolno, dobno i izobrazbeno definiranim poduzorcima, pri uporabi različitih mjernih instrumenata i u različitim društvenim okolnostima (mirnodopska i ratna situacija). Time smo nastojali utvrditi faktore koji posjeduju najveću postojanost, ponovljivost i univerzalnost, što su odreda svojstva kojima bi se trebale odlikovati i bitne ideologijske ili svjetonazorske odrednice, ako se na njima temelji misaono kategoriziranje društvene zbilje.

REZULTATI

Provedeni scree test pokazao je kako bi se prostor koji ispunjavaju čestice Eysenckove ljestvice društvenih stavova mogao, i u muškom, i u ženskom poduzorku, svesti na pet ili najviše šest faktora. Računanje faktorskih kongruencija na jednakobrojnim faktorskim varimax solucijama muškog i ženskog poduzorka (jedno-, dvo-, tro-, četvero-, petero- i šestero-dimenzionalnim), pokazalo je kako se najsukladnijom u oba poduzorka pokazala peterofaktorska struktura, ali visoka sukladnost utvrđena je i za jedno-, dvo-, tro- i četverofaktorske solucije (vidi tablicu 1).

Time se pokazalo kako peterodimenzionalna struktura posjeduje visoku ponovljivost na muškom i ženskom poduzorku opće populacije, što tako dobivenim dimenzijama jamči određenu robusnost i postojanost. Dobivene dimenzije nazvane su etnocentriizam, autoritarnost, religioznost, spolne slobode i strogost. No taj nalaz upućuje samo na to da se misaono strukturiranje ideološkog prostora odvija u okviru istih te-

meljnih osovina među muškarcima i ženama. Daljnje provjere trebale su pokazati je li riječ doista o temeljnim strukturalnim odrednicama zajedničkim vrlo raznorodnim segmentima populacije. Izdvajanjem iz uzorka mlađih i starijih ispitanika nastojalo se odgovoriti na pitanje ima li dob utjecaja na način vezivanja društvenih stavova u nadređene ideološke dimenzije (tablica 2.).

		1.1			1.2	2.2		1.3	2.3	3.3		
	1.1	<u>0.98</u>			1.2	<u>0.95</u>	-0.29	1.3	<u>0.98</u>	0.27	-0.22	
					2.2	0.45	<u>-0.88</u>	2.3	0.40	<u>0.89</u>	-0.01	
								3.3	-0.27	-0.47	<u>0.88</u>	
	1.4	2.4	3.4	4.4			1.5	2.5	3.5	4.5	5.5	
1.4	<u>0.98</u>	0.28	-0.18	-0.03			1.5	<u>0.98</u>	0.46	-0.21	-0.10	0.13
2.4	0.44	<u>0.95</u>	-0.05	0.08			2.5	0.25	0.44	-0.31	<u>-0.97</u>	0.05
3.4	-0.22	-0.35	<u>0.95</u>	-0.08			3.5	0.29	<u>0.95</u>	0.03	-0.24	0.09
4.4	0.18	-0.12	-0.06	<u>0.81</u>			4.5	-0.23	-0.10	<u>0.96</u>	0.27	-0.07
							5.5	-0.04	-0.09	-0.05	0.11	<u>0.92</u>
							1.6	2.6	3.6	4.6	5.6	6.6
					1.6	<u>0.99</u>	0.41	-0.14	-0.14	0.10	0.41	
					2.6	0.27	0.47	-0.34	<u>-0.98</u>	0.06	0.12	
					3.6	0.33	<u>0.93</u>	0.02	-0.23	0.01	0.32	
					4.6	-0.20	-0.05	<u>0.95</u>	0.25	-0.02	-0.30	
					5.6	0.02	-0.01	-0.07	0.13	<u>0.94</u>	0.11	
					6.6	-0.15	0.18	0.29	-0.02	0.15	-0.77	

⇒ TABLICA 1
Podudaranje faktorskih struktura u muškom i ženskom poduzorku mjereno koeficijentima faktorske kongruencije (kongruencije apsolutne vrijednosti veće od .80 su podvučene)

		1.1			1.2	2.2		1.3	2.3	3.3		
	1.1	<u>0.95</u>			1.2	<u>0.96</u>	-0.38	1.3	<u>0.99</u>	-0.26	0.23	
					2.2	0.47	-0.46	2.3	0.36	-0.51	<u>0.88</u>	
								3.3	0.00	0.72	0.41	
	1.4	2.4	3.4	4.4			1.5	2.5	3.5	4.5	5.5	
1.4	<u>0.98</u>	-0.24	0.21	-0.19			1.5	<u>0.98</u>	0.17	-0.25	0.17	-0.01
2.4	0.42	-0.64	0.71	0.27			2.5	0.54	0.42	-0.09	<u>0.88</u>	0.06
3.4	0.02	0.71	0.38	0.55			3.5	0.17	<u>0.96</u>	-0.27	0.30	-0.06
4.4	0.12	-0.08	-0.60	0.54			4.5	-0.06	-0.20	<u>0.92</u>	0.20	-0.04
							5.5	0.05	-0.02	-0.05	-0.16	<u>0.92</u>

➤ **TABLICA 2**
(vidjeti i prethodnu stranicu)
Podudaranje faktorskih struktura u poduzorcima mlađih (18-39) i starijih ispitanika (50+), mjereno koeficijentima faktorske kongruencije (kongruencije apsolutne vrijednosti veće od .80 su podvučene)

	1.6	2.6	3.6	4.6	5.6	6.6
1.6	<u>0.98</u>	-0.20	-0.14	0.17	-0.09	0.34
2.6	0.51	<u>-0.41</u>	0.03	<u>0.87</u>	0.10	0.28
3.6	0.21	<u>-0.94</u>	-0.21	0.32	-0.06	-0.04
4.6	-0.02	0.34	<u>0.88</u>	0.19	0.12	-0.43
5.6	0.07	-0.02	-0.03	-0.26	<u>0.84</u>	0.41
6.6	-0.18	0.03	0.26	0.18	0.35	-0.60

Rezultati pokazuju kako su faktorske solucije posve sukladne samo pri zadržavanju jednog ili pet faktora, uz neprijeponu prednost posljednje strukture. Kako je riječ o istovrsnim dimenzijama koje smo utvrdili usporedbom muškog i ženskog poduzorka (etnocentrizmu, autoritarnosti, religioznosti, spolnih sloboda i strogosti), može se kazati da je time peterodimenzionalni model dobio na svojoj vjerodostojnosti. Posljednje cijepanje uzorka obavili smo prema naobrazbi. Ta je varijabla ionako jedna od ključnih odrednica u zamjedbi i poimanju socijalne okoline uopće, pa tako i u području kojim se ovdje bavimo (Milas i Rimac, 1995.), tako da se njezino uključivanje u provjeru ovakve vrste činilo posve neupitnim.

	1.1		1.2	2.2		1.3	2.3	3.3			
1.1	<u>0.80</u>		1.2	<u>0.89</u>	0.44	1.3	<u>0.89</u>	0.29	0.09		
			2.2	0.01	-0.34	2.3	-0.12	-0.43	0.60		
						3.3	0.13	<u>0.82</u>	0.57		
	1.4	2.4	3.4	4.4		1.5	2.5	3.5	4.5	5.5	
1.4	<u>0.97</u>	0.28	-0.14	-0.12		1.5	<u>0.96</u>	0.25	0.29	-0.18	0.01
2.4	-0.03	-0.36	-0.23	<u>0.82</u>		2.5	-0.09	-0.34	0.02	<u>0.89</u>	-0.13
3.4	0.15	<u>0.85</u>	-0.22	0.35		3.5	-0.05	<u>-0.85</u>	-0.37	-0.02	0.08
4.4	0.20	0.05	0.47	0.18		4.5	0.04	0.19	<u>0.90</u>	0.14	-0.05
						5.5	-0.04	0.07	0.07	0.10	<u>0.84</u>

➤ **TABLICA 3 (A-F)**
Podudaranje faktorskih struktura u poduzorcima manje naobraženih (potpuna ili nepotpuna osnovna škola) i naobraženijih ispitanika (viša ili visoka škola), mjereno koeficijentima faktorske kongruencije (kongruencije apsolutne vrijednosti veće od .80 su podvučene)

	1.6	2.6	3.6	4.6	5.6	6.6
1.6	<u>0.92</u>	0.25	0.35	-0.14	0.10	-0.04
2.6	-0.08	<u>-0.32</u>	0.10	<u>0.86</u>	-0.08	0.40
3.6	0.12	<u>0.85</u>	0.35	-0.11	-0.10	0.37
4.6	-0.07	-0.02	-0.09	0.03	<u>0.91</u>	0.04
5.6	-0.41	0.13	0.53	0.01	0.22	0.43
6.6	0.17	0.10	<u>0.81</u>	-0.02	-0.07	0.08

● **TABLICA 4**
Peterodimenzionalna
faktorska struktura
Eysenckove ljestvice
u varimax poziciji
(otisnute su samo
projekcije apsolutno
veće od 0.30.)

Peterofaktorska solucija na koju su ukazala slaganja spolno i dobno različitih poduzoraka potvrđena je i usporedbom visoko i nisko naobraženih ispitanika, svjedočeći o njezinoj postojanosti i robusnosti. U nastavku je prikazana peterodimenzionalna varimax faktorska struktura dobivena na cijelom uzorku.

	F1	F2	F3	F4	F5
Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	0,67				
Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, kako bismo s njima što manje dolazili u dodir.	0,63				
Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	-0,57				
Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	-0,49				
Bez obzira na to što činila i kakve stavove zastupala, moja je zemlja uvijek u pravu, jer je moja domovina.	0,46	0,41			
Ljudi koji nisu uspjeli u životu ne zaslužuju simpatije i pomoć uspješnih ljudi.	0,43				
Baciti atomsku bombu na neprijateljski grad i tako ubiti tisuće nedužnih žena i djece za svaku je osudu, čak i kad je u interesu obrane vlastite zemlje.	-0,35				
Osobe s ozbiljnim nasljednim poremećajima ili bolestima trebalo bi prisilno sterilizirati.	0,45				
Važnije je održati red u društvu nego omogućiti neograničene slobode pojedincu.	0,44				
Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	0,41				
Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	0,36				
Obvezatno vojno uvježbavanje u mirno doba bitan je uvjet za opstanak naše zemlje.	0,32				
Bog je izmišljotina ljudskog uma.			-0,72		
Isus je bio sin Božji, različit od drugih ljudi.			0,54		
Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.			0,43		
Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti odgovaraju li jedno drugom seksualno.				0,55	
Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.				0,50	
Sitne laži su ponekad poželjne.				0,35	
Većina religioznih ljudi u životu se ponaša drukčije no što to vjera propisuje.				0,35	
Danas se sve više i više ljudi miješa u stvari koje ih se ne tiču.				0,34	
Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti, a ne kažnjavati.					0,52
Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.					0,48
Ljudi bi trebali shvatiti da im je najvažnija od svega njihova obitelj.					
Proizvodnja i trgovina trebale bi biti oslobođene utjecaja vlasti.					
Bolje je trpjeti okupaciju nego ići u rat.					
Svaka osoba ima pravo uzeti sebi život, ako to želi; društvo se u to ne treba miješati.					
Kapitalizam je nehuman i nepravedan, jer iskorištava radnike.					
Postotak objašnjene varijance	8,9	5,4	4,9	4,8	3,3

F1=etnocentrizam; F2=autoritarnost; F3=religioznost; F4=spolne slobode; F5=blagost

Možemo stoga zaključiti kako utvrđenih pet faktora posjeduju značajnu stabilnost pri ispitivanju na vrlo raznovrsnim uzorcima. No, njihova ponovljivost još uvijek nije dostatna da bi ih se proglasilo temeljnim organizacijskim odrednicama ljestvicom obuhvaćenih sadržaja. Za temeljitiju provjeru Eysenckova modela nužno je i dodatno ispitati nisu li informacije peterodimenzionalne solucije, sukladno pretpostavci o hijerarhijskom ustrojstvu, sadržane (barem većim dijelom) i u mnogo ekonomičnijoj jedno- ili dvodimenzionalnoj strukturi. Eysenck naime drži da se primarni faktori, kojih pretpostavlja veći broj, međusobno vežu u dvije nadređene dimenzije ili faktore višeg reda, tako da se tek njih može držati temeljnim. Eysenckova teorija, dakle, pretpostavlja sveprisutnost temeljnih dimenzija u svakoj nižoj faktorskoj strukturi. Iako se takve pretpostavke čine neutemeljenima već na osnovi nepodudaranja faktora dobivenih na različitim poduzorcima pri zadržavanju dvije, tri ili četiri dimenzije, pristupili smo podrobnijoj provjeri analizom međukorelacija faktora. Pritom smo slijedili logiku da faktor niže razine općenitosti mora u određenom opsegu biti sadržan u faktoru više razine, jer se u protivnom ne može govoriti o potvrđivanju hijerarhijskog modela.

➔ SLIKA 1
 Korelacije između faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova uz različit broj zadržanih dimenzija (N=2366)

	Konzervatizam				
	.91	.42			
	↓	↓			
	Etnocentrizam		Religioznost		
	.94	.32	.54	.83	
	↓	↓	↓	↓	
	Etnocentrizam	Autoritarnost	Spolne slobode		
	.99	.99	.99		
	↓	↓	↓		
	Etnocentrizam	Autoritarnost	Spolne slobode	Strogost	
	.98	.78	.59	-.46	.87
	↓	↓	↓	↓	↓
	Etnocentrizam	Autoritarnost	Religioznost	Spolne slobode	Strogost

Prikaz pokazuje kako se faktor etnocentrizma javlja u gotovo nepromijenjenom obliku, bez obzira na broj zadržanih faktora. U faktoru najviše razine, konzervatizmu, on sudjeluje s mnogo većom proporcijom varijance negoli religioznost. Religioznost se u nekim solucijama javlja kao primarna odrednica faktora, ali i kao njegovo sekundarno obilježje (uz autoritarnost i odbacivanje spolnih sloboda). Faktorske međukorelacije u svakom slučaju pokazuju kako su religioznost, autoritarnost i spolne slobode na ispitanom uzorku povezane i uvelike isprepletene svjetonazorske odrednice koje, u određenoj mjeri, dijele zajednička obilježja. Faktor strogosti koji se javlja u četvero- i peterodimenzionalnoj soluciji nije uopće sadržan u hijerarhijski višoj razini što, u određenoj mjeri, invalidira takav model.

Iako se peterodimenzionalna struktura društvenih stavova pokazala stabilnom u usporedbama različitih poduzoraka, ona ne mora ukazivati na uistinu postojeće temeljne odrednice na kojima počiva kategorijalni sustav procjenjivanja društvene zbilje. Dobiveni rezultati mogući su umjetni proizvod korištenog mjernog instrumenta koji prostor društvenih stavova ne pokriva dosta reprezentativno. Drugi problem, također vezan uz uporabljeni mjerni instrument, jest njegova opterećenost sadržajnim kontekstom, tako da stvarni stavovi o pojedinom problemu mogu biti zamagljeni ili posve iskrivljeni konkretnom formulacijom tvrdnje. Usto, dobivena struktura nedvojbeno odražava i društveni trenutak u kojem je istraživanje provedeno, što znači da su neki od, ovom prilikom utvrđenih, faktora možda odraz ratnog vremena koje je, privremeno, neke korelacije među stavovima očvrstnulo, a druge oslabilo te time narušilo strukturu svojstvenu mirnodopskim uvjetima. Kako bismo izbjegli spomenute kontekstualne ili situacijske utjecaje, strukturiranje društvenih stavova provjerili smo i na drugom instrumentu, različitom od Eysenckova, i po sadržajnom obuhvatu čestica i po formalnim svojstvima (Wilson i Pat-terson, 1968.; Milas, 1998.). Obje su ljestvice (Eysenckova i Ljestvica ključnih društvenih pitanja) primijenjene na uzorku zagrebačkih gimnazijalaca 1996./97. godine.

S obzirom na to da je bila riječ o uzorku tek djelomično usporedivome s reprezentativnim uzorkom hrvatske populacije, broj temeljnih dimenzija određen je zasebno, istom metodom kojom smo ga odredili na cjelokupnoj populaciji i njezinim poduzorcima (scree testom i koeficijentima kongruencije). Rezultati su pokazali da se oba instrumenta (Eysenckova i Ljestvica ključnih društvenih pitanja), primijenjena na takvom uzorku, mogu svesti na četiri temeljne odrednice (Milas, 1998.), pri čemu je od, ovom prigodom utvrđenih faktora, izostala upravo dimenzija autoritarnosti. Zbog pune usporedivosti s prvim dijelom istraživanja, međutim, odlučili smo i nju uključiti u korelativnu analizu (tablica 5.).

Već je sadržajna analiza pokazala da strukturu društvenih stavova u oba instrumenta određuju tri uglavnom sukladna faktora, etnocentrizam, religioznost i spolne slobode (tablica 6).

Korelacije između faktora etnocentrizma dobivenih uporabom različitih mjernih instrumenata, a to vrijedi i za religioznost, razmjerno su visoke, što jamči njihovu robusnost u odnosu na podražajni kontekst ili formalne osobine instrumenta. Treći faktor, prepoznat kao sadržajno istovjetan pri faktorskoj provjeri oba instrumenta, spolne slobode, ne pokazuje zadovoljavajuću koreliranost, no za to postoje i objektivni razlozi. Pri faktorizaciji Eysenckove ljestvice na taj se faktor značajno projiciraju, osim tvrdnji koje upućuju na spolnu restriktivnost, i one čestice čiji sadržaj upućuje na dopuštanje šireg društvenog uplitanja u osobni prostor pojedinca.

➔ TABLICA 5
(gimnazijski uzorak)
Varimax faktorska
struktura Ljestvice
ključnih društvenih
pitanja uz četiri
zadržane dimenzije
(otisnute su samo
projekcije apsolutno
veće od 0.30.)

	F1	F2	F3	F4
Bog stvoritelj	.83			
Istinitost Biblije	.80			
Božji zakoni	.79			
Nedjeljna misa	.71			
Autoritet crkve	.55	.21		
Demografska obnova	.50			
Obitelji s puno djece	.46			
Bračna zajednica	.37			-.36
Komunizam	-.34			
Homoseksualni brakovi	-.29	-.43	.30	
Ubojstvo iz milosrđa (eutanzija)	-.28			
Zabrana pobačaja	.27		-.45	
Tradicija	.26			
Ozakonjenje lakih droga	-.24		.39	
Manjinska prava		-.57		
Ravnopravnost svih nacija		-.56		
Zaštita nacionalnih manjina		-.54		
Nadmoćnost bijele rase		.49		
Miješani brakovi		-.46	.22	
Žene na visokim položajima		-.44		
Useljavanje pripadnika drugih nacija u Hrvatsku		-.42	.26	
Razoružanje		-.42		
Žene političari		-.40		
Jačanje vojnih snaga		.39		-.24
Ženski pokret (feminizam)		-.38		
Mirovni pregovori		-.36		
Smrtna kazna		.31		
Veće otvaranje svijetu		-.30		-.25
Pravo na štrajk		-.30		
Ekološki pokret (zeleni)		-.29		
Moderna umjetnost		-.28		
Amnestija pobunjenika (oprost kazne)		-.26		.26
Strogi odgoj		.24		
Ograničavanje slobode oboljelima od AIDS-a		.23		
Kontracepcija (prezervativi, pilule)		-.21		
Zabrana novina koje pišu protiv države		.21		
Striptease (predstave svlačenja)			.62	
Pornografski filmovi			.56	
Nudistički kampovi i plaže			.56	
Predbračni spolni odnosi			.56	
Izvanbračni spolni odnosi			.51	
Zabrana točenja alkohola			-.29	
Estetska kirurgija			.21	-.39
Brži tehnološki napredak				-.57
Kompjutorizacija				-.51
Oštrije kazne za kriminalce				-.37
Istraživanje svemira				-.31
Kapitalizam				-.30
Modni noviteti				-.27
Državno ujednačavanje plaća				
Postotak objašnjene varijance	11.10	6.60	4.40	2.70

KDP	Eysenckova ljestvica				
	Etnocentrizam	Religioznost	Sp. slobode	Strogost	Autoritarnost
Religioznost	0,12	<u>0,78</u>	-0,17	0,07	0,02
Etnocentrizam	<u>0,56</u>	0,19	-0,10	0,17	0,15
Spolne slobode	-0,11	0,37	<u>0,42</u>	0,21	0,16
Tradicionalizam	0,04	0,01	0,09	0,11	-0,05

TABLICA 6
Korelacije varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova i Ljestvice ključnih društvenih pitanja (podvučene su korelacije između istorodnih faktora)

Pronalaženje temeljnih dimenzija u osnovi društvenih stavova samo na temelju korelacije među faktorima nedvojbeno je manjkav postupak, zbog prirode samih faktora. Oni su konglomerati potencijalno raznorodnih čestica pri čemu temeljni kriterij njihova okupljanja nije unutarnja homogenost već proporcija varijance koju objašnjava dimenzija. U idealnom slučaju, dakako, oba su kriterija izmirena, no moguće je i da se dva osrednje povezana skupa čestica nađu u istom faktoru, ako je time objašnjena veća količina varijance. Stoga je prepuštanje eksploratornoj faktorskoj analizi pri otkrivanju temeljnih konstrukata nekog područja razmjerno neosjetljiv postupak.

Nadalje, korelacija dvaju faktorskih rezultata, doduše, ukazuje na visinu njihove povezanosti, ali ne govori ništa o tome kolika bi se povezanost mogla očekivati u idealnim uvjetima, lišena pogreške mjerenja. O tome se može samo nagađati. Razložno je očekivati višu korelaciju među faktorima koji objašnjavaju veću proporciju varijance, jer je ona pokazatelj pouzdanosti.

Kako bismo istodobno riješili oba problema (niske homogenosti pojedinih faktora i procjene korelacije konstrukata koji leže u osnovi mjernih instrumenata), sastavili smo faktorski čiste podskale za oba rabljena instrumenta i izračunali korelaciju među njima.

TABLICA 7
Korelacije izvedenih podskala Eysenckove ljestvice društvenih stavova i Ljestvice ključnih društvenih pitanja – nekorigirani koeficijenti i koeficijenti korigirani zbog atenuacije (podvučene su korelacije između istorodnih konstrukata)

Skala	Etn.	Rel.	Sp. sl.	α				
				Skala	Etn.	Rel.	Sp. sl.	
Rel.	.22	<u>.78</u>	-.22	0.85	Rel.	.28	<u>1.00</u>	-.35
Etn.	<u>.55</u>	.19	-.08	0.73	Etn.	<u>.75</u>	.26	-.14
Sp. sl.	.02	-.40	<u>.56</u>	0.73	Sp. sl.	.03	-.55	<u>.94</u>

S obzirom na razmjerno visoku pogrešku mjerenja kojom su opterećene mjere temeljene na podskalama, razumno je upitati se koliko bi iznosila povezanost među konstruktima kad bi bili mjereni savršenim instrumentima. Očekujemo, dakako, da korigirani koeficijenti budu bliski savršenoj korelaciji, što bi ukazivalo da podskale izvedene iz različitih instrumenata mjere iste teorijske konstrukte. Dobiveni su koefi-

cijenti potpuno potvrdili naša očekivanja jer bi sva tri sadržajno istovjetna konstrukta, mjerena bez pogreške, korelirala .75 ili više. Korelacije konstrukata koji, teorijski gledano, ne bi međusobno trebali biti povezani nisu odveć visoke, uz iznimku skala spolnih sloboda (Eysenckova ljestvica) i religioznosti (KDP) koje koreliraju -.40 (korigirano -.55). Dobivena korelacija nije, međutim, odraz nesavršenosti skala, nego stvarne povezanosti katoličkog svjetonazora i zagovarivanja ograničavanja spolnih sloboda, o čemu svjedoči i korelacija religioznosti (Eysenckova ljestvica) i ograničavanja spolnih sloboda (KDP).

Pokazalo se kako dobivene strukture društvenih stavova posjeduju odgovarajuću stabilnost pri usporedbi različito definiranih poduzoraka (spolno, dobno i izobrazbeno) te da su tri dimenzije sukladne i pri primjeni različitih mjernih instrumenata. No, ako dobivene dimenzije doista posjeduju obilježja univerzalne dispozicije, njihova se priroda ne bi trebala bitno mijenjati ni iz situacije u situaciju. Drugim riječima, struktura društvenih stavova trebala bi biti razmjerno postojana i stabilna u vremenu, neosjetljiva na promjene u zastupanosti pojedinih stavova.

Bili smo u mogućnosti provjeriti univerzalnost dobivenih dimenzija usporedbom struktura dobivenih na istraživanju provedenom 1992. i 1996./97. Budući da je prvo istraživanje provedeno na reprezentativnom uzorku stanovništva Hrvatske, ograničit ćemo se na usporedbe samo s poduzorkom mladih i naobraženijih osoba, kako bismo uklonili utjecaj istraživanjima obuhvaćenih sociodemografskih odrednica na strukturu.³

☛ TABLICA 8
Kongruencije varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova dobivenih u vrijeme trajanja Domovinskog rata 1992. (477) i na gimnazijskoj populaciji u mirnodopskim uvjetima (632) (kongruencije veće od .80 su podvučene)

	1.1	1.2	2.2	1.3	2.3	3.3				
1.1	<u>.88</u>	1.2	.52	.75	1.3	.40	<u>.84</u>	-.19		
		2.2	<u>.89</u>	.22	2.3	<u>.91</u>	.42	-.04		
				3.3	-.18	-.12	.81			
	1.4	2.4	3.4	4.4	1.5	2.5	3.5	4.5	5.5	
1.4	.32	<u>.90</u>	-.09	-.05	1.5	.33	.68	<u>-.80</u>	-.08	.05
2.4	<u>.94</u>	.38	-.05	-.26	2.5	<u>-.92</u>	-.41	.16	.17	.16
3.4	-.23	-.22	<u>.83</u>	.01	3.5	-.20	-.23	.21	<u>.90</u>	.04
4.4	.01	.11	-.19	.70	4.5	.05	.18	.02	-.12	.72
					5.5	.42	.55	.08	.26	-.50

Trodimenzionalna faktorska struktura čini se najprimjenijom pri sažimanju korelacijske matrice Eysenckove ljestvice društvenih stavova.

Tri najrobusnija faktora – etnocentrizam, religioznost i spolne slobode – pokazali su na taj način neosjetljivost na situacijske promjene, potvrđujući kako nije riječ o slučajnom

proizvodu poduzorka, rabljenog instrumenta ili društvenih okolnosti, već o trajnim i postojećim dispozicijskim razlikama u vrednovanju ovim istraživanjima obuhvaćenih elemenata društvene zbilje.

Četvrta i peta dimenzija (zagovaranje strogosti pri kažnjavanju zločinaca i autoritarnost) ne posjeduje toliku postojanost kao preostale tri. Zabilježene su samo na općem uzorku u ratnom vremenu. Obje dimenzije svoju samostalnu egzistenciju duguju možda upravo ratnoj situaciji koja je inače čvrste veze među skupovima čestica znakovitima za etnocentrizam, autoritarnost i strogost mogla oslabiti, naznačujući tako neke od načina suočavanja s ratnom zbiljom. Riječ je, dakako, samo o pretpostavci koja radom nije dokazana.

RASPRAVA I ZAKLJUČCI

Provedeno je istraživanje pokazalo da struktura društvenih stavova u Hrvatskoj, vodeći računa o tematskom rasponu upotrijebljenih instrumenata, počiva na tri do pet temeljnih odrednica. Dio istraživanja, proveden primjenom Eysenckova instrumenta (Eysenck, 1971.), na reprezentativnom uzorku hrvatske populacije i njegovim izdvojenim segmentima 1992. godine, naznačio je kako visoko slaganja različitih poduzorka postoji glede čak pet dimenzija, nazvanih etnocentrizam, religioznost, spolne slobode, autoritarnost i strogost. Kako sve one nisu podjednako dobro, ili gotovo uopće zastupljene u nekoj hijerarhijski višoj faktorskoj razini, možemo zaključiti da to, u određenoj mjeri, čini manje vjerojatnim, u našim uvjetima, sveobuhvatni hijerarhijski model kakav predlaže Eysenck (1954.), s dvjema općeprisutnim odrednicama društvenih stavova. Sljedeći koraci analize, temeljeni, dijelom, na rezultatima prikupljenim testiranjem uzorka zagrebačke gimnazijske populacije, pokazali su da samo tri od pet faktora posjeduju visoku ponovljivost u odnosu na rabljen mjerni instrument i društvenu situaciju, i to etnocentrizam, religioznost i spolne slobode (vidi tablicu).

● **TABLICA 9**
Ponovljivost temeljnih faktora društvenih stavova na različitim uzorcima ispitanika, uz uporabu različitih mjernih instrumenata i u različitim društvenom kontekstu

Promjenljiva kategorija	Tip usporedbe	Ponovljivi faktori
Uzorak	Muški-ženski	Etnocentrizam, religioznost, spolne slobode, autoritarnost, strogost
	Mlađi-stariji	Etnocentrizam, religioznost, spolne slobode, autoritarnost, strogost
	Nisko-visokonaobraženi	Etnocentrizam, religioznost, spolne slobode, autoritarnost, strogost
Mjerni instrument	Eysenck-KDP	Etnocentrizam, religioznost, spolne slobode
Društvena situacija	Ratna (92)-Neratna (97)	Etnocentrizam, religioznost, spolne slobode
Uzorak + mjerni instrument + društvena situacija		Etnocentrizam, religioznost, spolne slobode

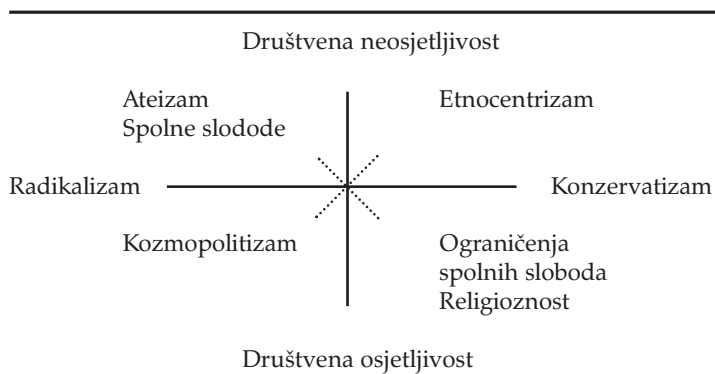
DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 7 (1998),
BR. 6 (38),
STR. 885-905

MILAS, G., RIHTAR, S.:
STRUKTURA ...

➔ SLIKA 2
Hipotezi položaj
faktora izlučenih
istraživanjem u
prostoru Eysenckovih
dimenzija društvenih
stavova pod
pretpostavkom
dvodimenzionalnosti

Rezultati stoga snažno podržavaju zaključak kako se prostor istraživanjem obuhvaćenih društvenih stavova u Hrvatskoj može opisati pomoću tri postojeane i robusne dimenzije koje odražavaju odnos prema vjeri (ateizam – religioznost), drugim etnicitetima i manjinskim skupinama (kozmpolitizam – etnocentrizam) te spolnim slobodama (zagovaranje spolnih sloboda – ograničavanje spolnih sloboda).

Kako protumačiti razliku između rezultata koje podastire provedeno istraživanje i onima koje nude teorijski modeli i istraživanja istim instrumentima provedena u zapadnim zemljama? U odnosu na Eysenckov model koji, može se reći, predstavlja teorijsku paradigmu vertikalne strukture društvenih stavova, razlika se može svesti na rascijepljenost dimenzija spolnih sloboda i religioznosti te na različitu rotaciju dobivenih osi. Kako je posljednji problem više tehničke naravi, prepoznat i problematiziran od samog Eysencka (1975.), može se zaključiti da istraživanje provedeno u nas i ona u svijetu upućuju na razmjerno sukladne nalaze.

Postoje, međutim, i određene razlike koje ne treba podcijeniti. Tako se, primjerice, čestice koje se odnose na gospodarsveno uređenje, poput stavova prema komunizmu, kapitalizmu, državnim intervencijama u gospodarstvu, štrajkovima i sličnim pitanjima, uglavnom ne projiciraju na očekivane faktore ili njihova varijanca uopće ne biva objašnjena izlučenim dimenzijama. Pretpostavljamo da je takva pojava posljedica još neizgrađenog stava prema suprotstavljenim sustavima tržišnog i državno reguliranog gospodarstva. Prosječni stavovi pokazuju da se kapitalizam još uvijek idealizira i nekritički doživljava a priori dobrim i poželjnim, a mišljenje o socijalizmu vjerojatno je u velikoj mjeri opterećeno zbivanjima neposredne prošlosti. U tom kontekstu kapitalizam se, na općenitoj razini, doživljava kao neupitno prihvaćen i poželjan tip društvenog uređenja, neovisno o političkom opredjeljenju ili ispitanim širim svjetonazorskim sastavnicama, pa stoga ni ne čudi izdvojenost i neuklopljenost gospodarsvene tematike u

cjelovitu i konzistentnu ideološku poziciju pojedinca. Nepostojanje faktora ekonomskog konzervatizma prema radikalizmu vjerojatno se, stoga, može pripisati tranzicijskim procesima koji se ne odvijaju samo na društvenoj razini već i u svijesti pojedinaca.

Za sadašnju razinu analize ipak je znatno važnije proučiti razliku u broju i prirodi izlučenih dimenzija između postojećih teorijskih modela i provedenog istraživanja. Najvažnija razlika svakako je odijeljeno javljanje faktora spolnih sloboda i religioznosti. Kako smo i grafički prikazali, mjesto zagovaranja spolnih sloboda u Eysenckovu sustavu društvenih stavova nalazi se uz ateizam, u kvadrantu čiji se sadržaj, prema autorovu mišljenju, odnosi na veći stupanj odbijanja socijalizacijskih normi. Moguće objašnjenje razdvajanja socijalizacijskih faktora društvenih stavova leži u različitosti na kojoj počiva socijalizacijski proces usvajanja proreligijskih u odnosu na spolno – suzdržane stavove u zemljama socijalističkog uređenja. Takve se pretpostavke naslanjaju na prethodno dugotrajno razdoblje u kojem se religija u Hrvatskoj nije vezivala uz socijalizaciju, štoviše, religiozna su uvjerenja bila društveno nepoželjna. U takvim okolnostima regulacija i kulturalno normiranje spolnoga ponašanja moralo se okrenuti drukčijim oblicima socijalizacijskih utjecaja, čime je korelativna veza između pro-religijskih stavova i podržavanja spolnih ograničenja oslabila. Ako je takva pretpostavka točna, s obzirom na konvergenciju socijalizacijskih agenata (obitelj, škola) u pitanjima religijskog odgoja u novom sustavu, moguće je očekivati i postupno veće približavanje ovih dvaju skupova društvenih stavova.

Valja još pokušati objasniti i javljanje izdvojenog faktora autoritarnosti, prisutnog samo u istraživanju provedenome 1992. Moguće je da je njegovo javljanje proizvela upravo ratna situacija. Prema Eysenckovu modelu, autoritarnost pripada konzervativnom i društveno neosjetljivom spektru stavova, po čemu je srodna etnocentrizmu i strogosti. U normalnim društvenim okolnostima ili liberalnijem okružju sve se tri skupine stavova u određenoj mjeri drže odstupajućima, a kad su naročito izraženi i dijelom društvene patologije. Ratna situacija, međutim, mogla bi njihovu "prirodnu" povezanost oslabiti, čineći neke stavove vrijednosno neutralnima ili čak poželjnima. Tako shvaćeni, faktori etnocentrizma, autoritarnosti i strogosti mogli bi, u određenoj mjeri, predstavljati različite načine borbe s ratnom situacijom.

Dobivena faktorska struktura društvenih stavova u Hrvatskoj, kako pokazuju rezultati, odražava u određenoj mjeri društvenu zbilju tranzicije i poraća, ali su jasno naznačene i sličnosti s grupiranjem društvenih stavova u zapadnim zemljama. Ako su naše pretpostavke o prirodi uočenih razlika točne, u budućnosti, barem u ovim istraživanjima obuhva-

ćenom sadržajnom području, treba očekivati strukturiranje još podudarnije onome zabilježenom u kapitalističkim zemljama.

BILJEŠKE

¹ Većina se socijalnih psihologa bez razmišljanja priklanja, kako je to McGuire (1969.) ocijenio, ekstremnom učenju da usvajanje stavova uopće nije povezano s biološkim ustrojem pojedinca. Naslijeđe igra ulogu distalnog uzroka, jer limitiranjem razvoja sposobnosti ili učenja utječe i na usvajanje stavova koji se tradicionalno drže naučenim predispozicijama (Martin i sur., 1986.; Eaves i sur., 1989.; Tesser, 1993.; Tesser i Crelia, 1994.).

² Izvorni izraz *toughmindedness* koji je još mnogo ranije skovao William James kako bi opisao razliku praktičnog i teorijskog uma, teško je prevesti, ali držimo da izraz koji smo ovdje uporabili vjerno odražava bit Eysenckova konstrukta. Potpuniju argumentaciju izbora naziva "društvena osjetljivost" iznosi Milas (1998.).

³ Opravdanost usporedbe samo s mlađima i naobraženijima obrazložena je na drugom mjestu (Milas, 1998.).

LITERATURA

Bartlett, M. S. (1950.). Tests of significance in factor analysis. *British Journal of Psychology* (Statistical section), 3, 77-85.

Bruni, P. i Eysenck, H. J. (1976.). Structure of attitudes: An Italian sample. *Psychological Reports*, 38, 956-958.

Cattell, R. B. (1966.). The scree test for the number of factors. *Multivariate Behavioral Research*, 1, 140-161.

Cronbach, L. J. (1951.). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16, 297-334.

Dator, J. A. (1969.). Measuring attitudes across cultures: A factor analysis of the replies of Japanese judges to Eysenck's inventory of conservative-progressive ideology. U: G. Schuzbert i D. J. Danelski (ur.). *Comparative Judicial Behavior*, Oxford: Oxford University Press.

Eaves, L. J., Eysenck, H. J. i Martin, N. G. (1989.). *Genes, culture and personality: An empirical approach*. London: Academic Press.

Eysenck, H. J. (1944.). General social attitudes. *The Journal of Social Psychology*, 19, 207-227.

Eysenck, H. J. (1951.). Primary social attitudes as related to social class and political party, *British Journal of Sociology*, 3, 198-209.

Eysenck, H. J. (1954.). *The psychology of politics*. New York: Praeger.

Eysenck, H. J. (1971.). Social attitudes and social class. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 10, 210-212.

Eysenck, H. J. (1975.). The structure of social attitudes. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 14, 323-331.

Eysenck, H. J. i Wilson, G. D. (ur) (1978.). *The psychology of ideology*. Baltimore, MD: University Park Press.

Ferguson, L. W. (1939.). Primary social attitudes. *Journal of Psychology*, 8, 217-223.

Ferguson, L. W. (1973.). Primary social attitudes of the 1960s and those of the 1930s. *Psychological Reports*, 33, 655-664.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 7 (1998),
BR. 6 (38),
STR. 885-905

MILAS, G., RIHTAR, S.:
STRUKTURA ...

- Fulgosi, A. (1979.). *Faktorska analiza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Guilford, J. P. (1959.). *Personality*. New York: McGraw-Hill.
- Hewitt, J. K., Eysenck, H. J. i Eaves, L. J. (1977.). Structure of social attitudes after twenty-five years: A replication. *Psychological Reports*, 40, 183-188.
- Iyengar, S., McGuire, W. J. (1993.). *Explorations in political psychology*, Durham: Duke University Press.
- Jerbić, V. i Lukić, S. (1979.). *Idejna kretanja i konfliktna žarišta u redovima mladih SR Hrvatske*. Zagreb: Zavod za prosvjetno pedagošku službu SRH.
- Kerlinger, F. N. (1972.). The Structure and Content of Social Attitude Referents: A Preliminary Study. *Educational and Psychological Measurement*, 32, 613-630.
- Kressel, N. J. (1993.). *Political psychology: classics and contemporary readings*, New York: Paragon House Publishers.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1992.). *Javno mnijenje Hrvatske/svibanj '92, Stavovi o mirovnoj akciji UN, stavovi o hrvatskoj vlasti, strankama i političkim djelatnicima, stavovi o budućnosti*, Zagreb: IPDI.
- Martin, N. G., Eaves, L. J., Heath, A. R., Jardine, R., Feingold, L. M. i Eysenck, H. J. (1986.). Transmission of social attitudes. *Proceedings of the National Academy of Science*, 83, 4364-4368.
- McGuire, W. J. (1969.). The nature of attitudes and attitude change. U: G. Lindzey i E. Aronson (ur.). *The handbook of social psychology* (2nd edition). Reading: Addison-Wesley.
- Milas, G. (1998.). *Korelacijska i eksperimentalna studija odnosa temeljnih dimenzija društvenih stavova, ličnosti i društvene poželjnosti*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Milas, G. i Rimac, I. (1994.). Model hrvatskoga političkog prostora, dimenzioniran stavovima glasača. *Revija za sociologiju*, 25, 9-22.
- Nunnally, J. C. i Bernstein, I. H. (1994.). *Psychometric theory* (3rd edition). New York: McGraw-Hill.
- Rihtar, S. (1998.). *Ratni kontekst i temeljne dimenzije socijalnih stavova*. Neobjavljeni magistarski rad.
- Schubert, G. (1987.). *Political attitudes and ideologies*, London: Sage Publications.
- Sidanius, J., Ekehammar, B. (1983.). Sex, political party preference, and higher-order dimensions of sociopolitical ideology, *The Journal of Psychology*, 115, 233-239.
- Šiber, I. (1973.). *Socio-ekonomske determinante političkih stavova*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Tesser, A. i Crelia R. (1994.). Attitude heritability and attitude reinforcement: A test of the niche building hypothesis. *Personality and Individual Differences*, 16, 571-577.
- Tucker, L. R. (1951.). A method for synthesis of factor analysis studies. *Personnel Research Section Report*, No 984, Washington: Department of Army.
- Wilson, G. D. (1973.). *The psychology of conservatism*. London: Academic Press.
- Wilson, G. D. i Patterson, J. R. (1968.). A new measure of conservatism. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 7, 264-269.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 7 (1998),
BR. 6 (38),
STR. 885-905

MILAS, G., RIHTAR, S.:
STRUKTURA ...

The Structure of Social Attitudes in Croatia

Goran MILAS, Stanko RIHTAR
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

In this paper the authors attempted to reveal the basic organizational determinants of social attitudes in Croatia. The problem was interpreted in two levels, the methodological and cultural. The survey was conducted at two time points, during the war in 1992 and after the termination of war operations in 1996/97. In the first part of the research a representative sample of Croatia was examined (2366), and in the second a sample of Zagreb highschool students (444). Two measuring instruments were used representative of social attitudes, Eysenck's (1971) and the Key Social Issues Scale (Milas, 1998). Factor analysis indicated three fundamental ideological dimensions, *ethnocentrism*, *religiosity* and *sexual freedom*, consistently appearing regardless of the sample examined, measuring instruments used and social context of the research. The differences with regard to theoretical models and research carried out in Western countries can be explained by the specific social position of Croatia as a transitional country affected by war.

Die Struktur gesellschaftlicher Einstellungen in Kroatien

Goran MILAS, Stanko RIHTAR
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften

Diese Arbeit versucht die grundlegenden, in organisatorischer Hinsicht wirksamen Bestimmungen der gesellschaftlichen Einstellungen in Kroatien aufzuzeigen. Das Problem wird auf zwei Ebenen untersucht – einer methodologischen und einer kulturellen. Die zugrundeliegende Umfrage wurde zu zwei Zeitpunkten durchgeführt: 1992, als in Kroatien Krieg herrschte, und 1996/97, nach Einstellung der Kampfhandlungen. An der ersten Umfrage nahm eine repräsentative kroatische Bevölkerungsgruppe teil (2366 Testpersonen); die zweite Umfrage wurde unter Zagreber Gymnasiasten (444 Testpersonen) durchgeführt. Zur Ermittlung repräsentativ vertretener gesellschaftlicher Einstellungen wurden zwei Instrumente eingesetzt: der Fragebogen nach Eysenck (1971) und die Skala gesellschaftlicher Hauptfragen nach Milas (1998). Eine Faktorenanalyse ergab, daß die drei ideologischen Grunddimensionen – Ethnozentrismus, Religiosität und sexuelle Freiheit – konsequent und unabhängig von der befragten Personengruppe, dem angewandten Meßinstrument und dem gesellschaftlichen Kontext, innerhalb dessen die Umfrage durchgeführt wird, in Erscheinung treten. Die Unterschiede zwischen theoretischen Modellen und den in westlichen Ländern durchgeführten Umfragen können durch den Umstand erklärt werden, daß Kroatien als Transitionsland und Kriegsschauplatz eine spezifische gesellschaftliche Stellung einnimmt.